

Çarlık Rusyası Raporlarına Göre Türkistan'daki "Türk Ajanlarının" Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme

An Investigation into the Activities of "Turkish Agents" in Turkestan According to Tsarist Russia's Reports

Mirzahan EGAMBERDİEV*

Aiman AZMUKHANOVA**

* Doç.Dr., Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Şarkiyat Fakültesi, Türkiye Araştırmaları ve Doğu Ülkeler Tarihi Bölüm Başkanı

Orcid Id: 0000-0002-1022-0483

** Doç.Dr., L.N. Gumilyov Avrasya Milli Üniversitesi, Uluslararası İlişkiler Fakültesi, Şarkiyat Bölümü

Orcid Id: 0000-0001-9535-7851

Sorumlu Yazar / Corresponding Author:
Mirzahan Egamberdiyev, Al-Farabi Kazak Milli Üniversitesi, Almatı-Kazakistan

E-posta / E-mail:
mirzahan.egamberdiyev@gmail.com
aimanazmukhanova@gmail.com

Geliş Tarihi / Recived Date:
17 Nisan 2025

Kabul Tarihi / Accepted Date:
12 Haziran 2025

Araştırma Makalesi / Research Article

Atrf / Citation:
Mirzahan Egamberdiyev, Aiman Azmukhanova, "Çarlık Rusyası Raporlarına Göre Türkistan'daki "Türk Ajanlarının" Faaliyetleri Üzerine Bir İnceleme", Türk Dünyası Araştırmaları 137, Sayı 272, (2025): 139-164.

doi: 10.55773/tda.1678575

Bu makale Creative Commons BY-NC-SA 2.0 tarafından lisanslanmıştır. / This article is licensed under a Creative Commons BY-NC-SA 2.0.

Öz

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Çarlık Rusyası, Türkistan'daki Türk-Müslüman halkların Osmanlı ile olan dini ve kültürel bağlarını koparmak amacıyla manevi sömürgeleştirme politikaları geliştirmiştir. Bu dönemde Ceditçilik hareketi geniş bir etki alanı kazanırken, Osmanlı'dan gelen din adamları Rus makamlarınca "Türk ajanı" olarak damgalanmış ve faaliyetleri sıkı denetim altına alınmıştır. Özellikle dini eğitim, basın kültürü ve modern usullerde eğitim veren Ceditçi okullar sıkı bir gözetimle karşılaşmıştır. Bu çalışma, Çarlık yönetiminin Türkistan'da uyguladığı takip ve baskı mekanizmalarını, istihbarat belgeleri ve arşiv kaynakları ışığında incelemektedir. İsmail Gaspıralı'nın İstanbul ziyareti sonrası Osmanlı din adamlarının bölgeye artan ilgisi, Rusya'nın politikalarına yön vermiştir. Ayrıca hac yolları ve medreseler, ideolojik kontrol noktaları olarak görülmüş ve entelektüel hareketliliği sınırlamaya dönük önlemler alınmıştır. Bu araştırma, Türk ajanı olarak nitelendirilen din adamlarının bölgedeki etkisini tarihsel bağlamda analiz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çarlık Rusyası, Türkistan, Cedit hareketi, İlimskiy, Dukhovskoy

Abstract:

In the late 19th and early 20th centuries, Tsarist Russia developed spiritual colonization policies aimed at severing the religious and cultural ties between the Turkic-Muslim peoples of Turkestan and the Ottoman Empire. During this period, the Jadidist movement gained significant momentum, and religious scholars from the Ottoman Empire were labeled as "Turkish agents" by Russian authorities. Their activities were subjected to strict surveillance and heavy restrictions, especially in the realms of religious education, press culture, and Jadidist schools, which promoted modern educational methods. This study examines the mechanisms of surveillance and suppression employed by the Tsarist regime in Turkestan, using intelligence files and archival sources. Following İsmail Gasprinski's visit to Istanbul, the

growing presence of Ottoman religious figures in the region influenced Russian policies. Pilgrimage routes and madrasas were identified as critical points for ideological transmission, prompting the implementation of restrictive measures to monitor religious education and curb intellectual mobility. This research analyzes the historical role of religious leaders labeled as “Turkish agents” and highlights their impact on political and cultural transformations in Turkestan.

Keywords: Tsarist Russia, Turkestan, Jadid movement, İlminskiy, Dukhovskoy

Giriş

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Çarlık Rusyası’nın Türkistan’ı sömürgeleştirme sürecine girmesiyle birlikte, bölgeyi doğrudan kendi bünyesi altına almak amacıyla kapsamlı bir idari yapılandırma uygulanmaya başlanmıştır. 1867’de Türkistan Genel Valiliği’ne atanan K. P. Von Kaufman tarafından bölgenin dinî ve kültürel özelliklerini dikkate alan kapsamlı idari reformlar tatbik edilmiştir. Söz konusu reformlar temelinde, İslamî kurumlar ile Müslüman toplulukların dinî yapıları üzerinde denetim tesis edilmeye çalışılmıştır. Çarlık yönetimi, bu yaklaşımı yalnızca bölgedeki siyasal hâkimiyetini pekiştirme aracı olarak değil, aynı zamanda Türkistan’ı Çarlık Rusyası bünyesine uyumlu bir şekilde entegre etmenin vazgeçilmez bir unsuru olarak değerlendirmiştir. Bu bağlamda Çarlık Rusyası’nın bölgesel idare politikası, yerel kültürel ve dinî yapıları dönüştürerek ve denetim altına alarak imparatorluk otoritesini kurumsallaştırmayı ve uzun vadeli siyasal istikrarı sağlamayı hedeflemiştir.

Aşırı milliyetçi N. İ. İlminskiy’nin asimilasyona dayalı politikalarına keskin bir tezat oluşturan Kaufman, bölgedeki Müslüman nüfusun köklü dinî geleneklerini göz ardı etmeyen daha ihtiyatlı ve dengeli bir idari yaklaşımı savunmuştur. Genel Vali Kaufman, Rus hakimiyetinin istikrarını tehlikeye atabilecek ani ve zorlayıcı müdahalelerin toplumsal huzursuzluklara yol açabileceği konusunda uyarıda bulunmuş ve bu nedenle yerel dinî yapılarla doğrudan çatışmaya girmekten kaçınılması gerektiğini vurgulamıştır¹. 1898 yılında Nakşibendi şeyhi olan Dükçü İşan önderliğinde gerçekleşen Andican Ayaklanması, Çarlık Rusyası’nın İslam’a yönelik politikalarında belirleyici bir dönüm noktası teşkil etmiştir. Söz konusu isyandan sonra, yerel Rus yönetimi önceki ihtiyatlı yaklaşımını terk etmiş ve bölgedeki Türk-Müslüman topluluklara yönelik daha sistematik ve açık baskı araçlarına dayanan bir yönetim stratejisine yönelmiştir. Yeni atanan Genel Vali’ye, Türkistan genelinde daha katı denetim ve düzenlemeleri hayata geçirebilmesi için geniş yetkiler tanınmıştır. Bu gelişme, Çarlık yönetimin İslamî yapıları yalnızca kontrol altına almakla kalmayıp, aynı zamanda potansiyel muhalefet unsurlarını daha kökten bastırma eğilimine girdiğini göstermektedir².

¹ *Uçastie N. İ. İlminskogo v dele inorodçeskogo obrazovaniya v Turkestanskom kraye*, Soçineniya, Pod redaktsiyey P. V. Znamenskogo, Kazan: Tipo-litografiya Imperatorskogo Universiteta, 1900, 84

² N. Frideriks, “Turkestan i yego reformy,” *Vestnik Evropy* 4, no. 4 (1869).

Türkistan Genel Valisi S. M. Dukhovskoy'un kaleme aldığı "Türkistan'da İslam" (1899) başlıklı kapsamlı raporu, bu yeni dönemin yönetim çerçevesini şekillendiren temel belgelerden biri olmuştur. Rapor, bölgedeki dinî yaşamın sürekli gözetim altında tutulmasını öngören idari düzenlemelerin teorik zeminini oluşturmuş, yerli halkın gündelik yaşamını dahi düzenleyen denetim mekanizmalarını meşrulaştırmıştır. Söz konusu önlemler, İslamî kimliğin anti-sömürgeci bir direniş eksenini kurumsallaşmasını engellemeye yönelik stratejik bir girişim olarak değerlendirilmelidir. Bu bağlamda rapor, Çarlık yönetiminin önceki seçici uyum ve kısmi entegrasyon siyasetinden, dinî ve kültürel özerkliğin her türlü süni bastırmaya yönelik sistematik bir tahakküm modeline geçişini simgelemektedir³.

Çarlık yönetimi, Türkistan'da bir dinî idare kurulmasına karşı çıkmış ve bunun, bölgedeki Müslüman nüfusu birleştirerek siyasi mobilizasyonu tetikleyeceğini savunmuştur. Bu yaklaşımı doğrultusunda, "siyasî tehdit" olarak görülen dinî kurumlar ve şeriat mahkemeleri tasfiye edilmiştir⁴. Andican Ayaklanmanın ardından, bölgedeki İslam'a yönelik resmi politikanın ideolojik çerçevesini belirlemek amacıyla özel bir komisyon kurulmuş ve müderris atamalarında bilimsel yetkinlikten ziyade, Rus yönetimine sadakat öncelikli hale getirilmiştir. İslam'a yönelik getirilen düzenlemelerin uygulanması ve etkilerinin detaylı bir şekilde analiz edilmesi amacıyla, hem devlet yetkilileri hem de akademik uzmanlardan oluşan bir ekip görevlendirilmiştir. Bu ekip, Kazan Teolojik Akademisi'nin, özellikle İslam'ın yayılmasını engellemeyi amaçlayan "misyonerlik bölümü" ile tanınan profesörleri ve mezunlarını içermekteydi. Akademinin mezunları, Çarlık Rusyası tarafından genellikle ajan olarak kullanılmış ve dinî söylemleri denetleyerek, işgalci düzene karşı potansiyel tehditleri belirleme görevi üstlenmişlerdir⁵.

Rusya Federasyonu, Özbekistan ve Kazakistan'daki arşiv belgeleri, dönemin resmi belgelerinde "*Türk Ajanları*" (Turetskiye emissarı) olarak tanımlanan Osmanlı ve İran vatandaşları faaliyetlerine dair kapsamlı ve çok boyutlu bir veri seti sunmaktadır. Özellikle 15 Kasım 1912 tarihinde Türkistan Güvenlik Departmanı, Kazakistan'ın Çimkent bölgesine bağlı Sozak köyünde yaklaşık 15 kişilik bir "Türk ajansı" grubunun bulunduğu dair gizli bir istihbarat raporu almıştır. Söz konusu rapora göre, bu kişiler halktan kişi başı iki ruble bağış toplayarak, bu meblağların Osmanlı İmparatorluğu'na gönderileceğini beyan etmiş; ancak aslında toplanan paraların Çarlık Rusyası'na karşı yürütülecek muhtemel isyanları finanse etmek amacıyla gizlice kullanıldığını ileri sürülmüştür⁶.

³ "Vse poddanneyşiy doklad Turkestanskogo general-gubernatora, generala ot infanterii Duhovskogo. İslam v Turkestane," (Taşkent, 1899), 20.

⁴ V. Potto, "O stepnykh pohodah," *Voennyi sbornik*, no. 4,5,6,7 (1873), *Turkestanskiy sbornik*. T.82 (1873): 1-128.

⁵ Genry Lansdeyl, "Russkaya Tsentralnaya Aziya," *Vostochnoye Obozreniye* 1885, nos. 8, 16; *Turkestanskiy sbornik* (1887): 402.

⁶ Lansdell, *Russkaya Tsentralnaya Aziya*, 402

Bu araştırma sırasında 158 istihbarat belgesi tespit edilip incelenmiştir. Elde edilen bulgular, Türkistan'daki Çarlık yönetiminin, “*Türk Ajanları*” olarak adlandırılan ve bağımsızlık fikirlerini yaymak ve Panislamizm dayanışmasını güçlendirmekle suçlanan Osmanlı ve İran vatandaşlarına karşı tedbir aldıklarını göstermektedir. Çalışmanın amacı, özellikle 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Türkistan'daki “*Türk Ajanlarının*” faaliyetlerini incelemektir. Bu bağlamda, Türk halkları arasındaki işbirliği ve bu halkların bölgedeki Müslüman nüfusla olan ilişkileri üzerinde durulmuştur. Araştırma, bu etkileşimleri Çarlık Rusyası'nın sömürgeci politikaları çerçevesinde değerlendirerek, bölgedeki ideolojik değişimlerin nasıl şekillendiğini anlamaya çalışmaktadır.

Araştırmanın Metodolojik Çerçevesi ve Kaynakların Değerlendirmesi

Bu çalışma, Özbekistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Kazakistan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi, Orenburg Merkez Tarihî Arşivi ve Rusya Federasyonu Devlet Tarihî Arşivi'nde gerçekleştirilen arşiv araştırmalarına dayanmaktadır. Söz konusu kaynaklar, istihbarat raporları, sömürge idaresine ait belgeler ve diplomatik yazışmalar gibi çeşitli belgelerden oluşmakta olup, özellikle Türkistan'daki Çarlık yönetimi tarafından Türkiye ve İran vatandaşları olarak belirlenenlerin faaliyetlerini ve bu bağlamda “*Türk Ajanlarının*” rolünü aydınlatmaktadır. Bu belgeler, Ajanların bölgeye gelişi, hedefleri ve yerel halkla kurdukları ilişkilerin biçimlerini incelemektedir. Arşiv belgeleri, “*Türk Ajanlarının*” siyasi, dinî ve kültürel bağlamlarda nasıl etkin olduklarını ortaya koymaktadır.

Türkistan'daki dinî yapı ve değişen İslamî dinamikleri daha derinlemesine anlamak amacıyla, Çarlık yönetimine ait raporlar ve polis gözetim kayıtları ele alınmıştır. Bu belgeler, bölgedeki İslam anlayışının dönüşümünü ve bunun yerel halk üzerindeki etkilerini analiz etmeye imkân tanımaktadır. Ayrıca “*Türk Ajanlarının*” dinî yapılarla olan etkileşimleri ve özellikle medrese ve vakıf gibi kurumlar üzerinden yürüttükleri faaliyetler araştırılmıştır. Çalışma, çeşitli bilimsel yaklaşımların birlikte kullanıldığı bir yöntem temelinde hazırlanmıştır.

Her ne kadar Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki politikaları ve İslam'ın bu coğrafyadaki rolüne dair akademik literatür son yıllarda önemli ölçüde genişlemiş olsa da, 20. yüzyılın başlarında Türkistan'da faaliyet gösteren Osmanlı vatandaşı “*Türk Ajanlarının*” etkisi ve yerel Müslüman topluluklarla olan etkileşimleri hâlâ yeterince incelenmemiştir. İhtilal öncesi döneme ait bazı araştırmalar, bölgedeki İslamî uygulamaların temel boyutlarını ve Osmanlı İmparatorluğu ile olan siyasi ve kültürel bağları ortaya koymuştur. Bu bağlamda, Rusya'nın Türkistan'daki Müslüman nüfusa yönelik politikalarının sonuçlarını değerlendiren ilk isimlerden biri A. İ. Levin olmuştur. Levin'in çalışmaları, “*Türk Ajanlarının*” bölgedeki dinî hareketliliği teşvik etmede oynadığı rolü ve yerel direniş yapılarının şekillenmesindeki etkilerini ortaya koyarken, aynı zamanda Türkistan ile Osmanlı arasındaki ilişkileri kültürel ve siyasi boyutlarıyla eleştirel bir bakış açısıyla incelemektedir⁷.

⁷ A. İ. Levin, *Turkestan v sisteme vneşney politiki Rossiyskoy imperii* (Kazan, 1911), 89–105.

Çarlık yönetiminin ilk yıllarında Türkistan'daki Türk etkisi, Marksist-Le-ninist ideolojinin temel varsayımları doğrultusunda incelenmiş; dış kaynaklı dinî ve siyasi girişimler, sınıfsal çelişkileri derinleştiren ve düzenin kurumsallaşmasını sekteye uğratabilecek potansiyel bir tehdit olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda İslam kimliği yalnızca bir inanç sistemi olarak değil, aynı zamanda yerli Müslüman toplum içerisinde sömürge karşıtı bilincin taşıyıcısı bir unsur olarak görülmüştür. Nitekim V. P. Nalivkin'in gözlemleri doğrultusunda, "*Türk Ajanları*" aracılığıyla yayılan milliyetçi akımlar ve dinî-siyasî eksenli mobilizasyonlar, Çarlık yönetimi tarafından ideolojik bütünlüğe yönelik yapısal bir tehdit olarak algılanmış; bu doğrultuda İslamî kurumları ve onların etrafında şekillenen toplumsal ağları hedef alan kapsamlı bir denetim ve baskı politikası hayata geçirilmiştir. Bu süreç, Çarlık yönetiminin bölgedeki kültürel ve dinî özerkliği sistematik biçimde sınırlandırma çabasının somut bir yansıması olarak değerlendirilebilir⁸.

Sovyet tarihçisi S. L. Abramov, Türkistan'daki İslam'ın toplumsal ve siyasal yaşam üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında, "*Türk Ajanlarının*" bu süreçteki önemli rolünü vurgular. Abramov'a göre bu ajanlar, sadece dışarıdan gelen kişiler değil, aynı zamanda İslam kimliğinin güçlenmesine ve halk arasında sömürgecilğe karşı bir bilinç oluşmasına katkı sağlayan aktörlerdir. Onların etkisiyle dinî kurumlar, namaz kılınan yerler olmaktan çıkmış, halkın kendini ifade ettiği, haklarını konuştuğu ve değişim talep ettiği sosyal alanlara da dönüşmüştür. Abramov, bu sürecin Çarlık yönetimi için ciddi bir sorun teşkil ettiğini, çünkü bu gelişmelerin halk arasında bağımsızlık düşüncesini güçlendirdiğini belirtir. Bu yönüyle "*Türk Ajanları*", hem dinî hem de siyasî değişimin önünü açan önemli figürler olarak değerlendirilmiştir.

"*Türk Ajanlarının*" Türkistan'daki kültürel bağları güçlendirerek, yerel Türk-Müslüman halkların İslam dünyasıyla daha yakın ilişkiler kurmasını sağladığını belirten Abramov, bu ajanların eğitim alanında önemli değişiklikler yaparak yerel halkın siyasî harekete geçmesini sağladığını ifade etmiştir. Ona göre özellikle Cedi5çilerle bağlantılı olarak "*Türk Ajanları*", yerli halk arasında bağımsızlık düşüncelerinin yayılmasına katkı sağlamıştır. Bu süreç, Ceditçiler hareketinin etkisiyle, bölgedeki eğitim ve dinî kurumlarda yenilikçi düşüncelerin gelişmesine zemin hazırlamıştır. Abramov, Çarlık yönetiminin bu gelişmelere karşı uyguladığı baskıcı politikalara rağmen, "*Türk Ajanlarının*" etkisinin arttığını ve onların Türkistan'da kültürel ve siyasî direnişin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını vurgular⁹.

Son dönemde yapılan akademik çalışmalar, özellikle John F. Kennedy¹⁰ ve John F. Plaudens'in¹¹ katkıları, sömürgecilik bağlamında İslam politikalarını

⁸ V. P. Nalivkin, *Tuzemtsı ranşe i teper* (Taşkent, 1913), 60.

⁹ S. L. Abramov, *İslam v Tsentralnoy Azii i yego sotsialno-politiçeskaya rol v usloviyah Rossiyskogo gospodstva* (Taşkent, 1930), 113–30.

¹⁰ J. F. Kennedy, *İslamic Missionaries and the Russian Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2018), 105–22.

¹¹ J. F. Plaudens, "Cultural and Religious Exchanges in Colonial Turkestan," *Cambridge Historical*

ayrıntılı bir şekilde incelemektedir. Bu çalışmalar Osmanlı vatandaşlarının bölgedeki etkilerini ele alarak, “*Türk Ajanlarının*” Çarlık Rusyası’nın sömürgeleştirme döneminde kültürel ve entelektüel etkileşimlerin önemli taşıyıcıları olarak rolünü araştırmaktadır. Kennedy ve Plaudens, Türkistan bölgesindeki Osmanlı vatandaşlarının, sömürge yönetiminin baskıcı koşulları altında, dinin şekillendirilmesindeki temel etkilerini vurgulamaktadır. Bu Osmanlı vatandaşlarının, bölgedeki Müslüman kimliklerin pekişmesi ile Türkistan Türklerinin kültürel ve ideolojik yapılarının dönüşümüne önemli katkılar sağladıklarını ortaya koymaktadırlar.

İncelenen arşiv belgeleri ve Çarlık dönemi Rus kaynakları, önemli sonuçları ortaya koymaktadır. İlk olarak Türkistan’daki “*Türk Ajanlarının*”, özellikle 20. yüzyılın başlarında, Rus sömürge yönetimine karşı direnişin güçlenmesinde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Türk vatandaşları, yerel Türk-Müslüman halkları arasında siyasi harekete geçişi teşvik etmiştir. Türk-İslam kimliğini güçlendirerek, kültür ile eğitim alanında sıkı bir bağ kurarak, “*Türk Ajanları*” yerli direniş hareketlerinin şekillenmesinde etkili olmuştur¹².

Sovyet tarih yazımı, Türkistan’daki Osmanlı faaliyetlerini çoğunlukla sınıf mücadelesi ve sosyalist ideoloji bağlamında yorumlamaktaydı. Ancak bölgeye gönderilen “*Türk Ajanlarının*” etkisi bu dar çerçevenin ötesine geçmekteydi. Bu faaliyetler, yalnızca siyasal değil, aynı zamanda kültürel düzeyde de önemli bir etkileşim alanı oluşturmuşlardır. Özellikle İslam, yerel halkın sömürge yönetimine karşı tepkisini ifade edebileceği güçlü bir ortak dil ve dayanışma zemini sağlamış; bu durum toplumsal direniş bilincini pekiştirmiştir. Böylelikle, Türkistan’daki Türk-Müslüman toplum, hem kimlik hem de siyasal farkındalık bakımından belirgin bir uyanış sürecine girmiştir¹³.

Üçüncü olarak gerek Çarlık gerekse Sovyet dönemi tarih yazımında görüldüğü üzere, Türkistan ile Osmanlı İmparatorluğu arasındaki etkileşimler yalnızca kültürel alanla sınırlı kalmamış, aynı zamanda güçlü bir ideolojik boyut da taşımıştır. Bu karşılıklı ilişki, düşünsel düzeyde ortak değerlerin, siyasal duruşların ve dünya tasavvurlarının paylaşılması şeklinde tezahür etmiş; böylece iki bölge arasındaki bağlar çok katmanlı bir mahiyet kazanmıştır¹⁴. Osmanlı’dan Türkistan bölgesine gönderilen temsilciler aracılığıyla yayılan Panislamcı düşünce, İslamî uyanışı ve bağımsızlık arzusunu yaymasının yanı sıra bölgedeki Çarlık Rusyası’nın sömürge politikasına karşı mücadelenin düşünsel temellerini inşa eden bir zemin işlevi görmüştür.

Çarlık Rusyası Terkibindeki Türkistan’ın İdaresi ve Kurumsal Değişimler

Çarlık Rusyası, Türkistan’ı kendi sömürge coğrafyasının ayrılmaz bir par-

Journal (2019): 87–98.

¹² V. V. Barthold, *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana* (Leningrad, 1927), 165.

¹³ S. Abaşin, D. Arapov, N. Bekmahanova vd. (Edt), *Tsentrlnaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii*, Moskva: Novoe Literaturnoe Obozrenie (2008), 439.

¹⁴ D. Y. Arapov, *Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossiyskoy imperii: Poslednyaya tret XVIII – načalo XX vv.*, dokt. diss., Moskova, 2005, 381.

çası olarak görüyordu. Bölgenin ağırlıklı olarak Türk-Müslüman kökenli halkları, resmi bir şekilde "imparatorluk ahalisi" olarak tanımlanmıştı. Bu tanım, kağıt üzerinde herkesin hukuken eşit olduğu iddiasını taşıyordu. Ancak bu söylemin arkasında daha derin bir siyasi ve ideolojik amaç vardı. Türkistan Genel Valisi Kaufman, bölgenin artık geri dönüşü olmayacak şekilde Rus topraklarına katıldığını savunuyordu. Ölümünden sonra Taşkent'teki Konstantinovskaya Meydanı'na gömülmeyi istemesi, sadece kişisel bir tercih değil, aynı zamanda Rus hâkimiyetinin bölge üzerindeki kalıcılığını simgeleyen bir mesajdı. *"Bir Rus'un bu topraklarda gömülmesinde bir aşağılanma yoktur"* şeklindeki ifadesi, Rus Çarlık ideolojisinin bölgeyi uzak bir sömürge olarak görmesinin yanı sıra imparatorluğun asli bir parçası olarak yeniden tanımlama çabasının açık bir göstergesidir¹⁵.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki yönetim ve ekonomik yapının bir reforma tabi tutulmasının gerekliliğinin kabul edilmesinde birkaç önemli nedeni vardı. Birincisi, bölgedeki yönetim sisteminin verimsizliği ve bürokratik engeller, Rusya'nın bölgeyi daha etkili bir şekilde denetlemesini zorlaştırıyordu. İkinci olarak, Türkistan'ın demografik ve kültürel yapısındaki çeşitlilik, yerel halkla daha iyi bir ilişki kurmayı ve onları kontrol etmeyi gerektiriyordu. Bu bağlamda, Rusya'nın Türkistan'da daha sağlam bir egemenlik kurabilmesi için idari reformlar kaçınılmaz hale gelmişti. 1905 yılında, ünlü Rus bilim adamı A. F. Gubareviç-Radobylskiy, Tunus'ta Fransa tarafından uygulanan idari sistem modelinde sömürge konseylerinin kurulmasını önerdi. Gubareviç-Radobylskiy, bu tür bir kurumsal yapının idari verimliliği artıracığını ve Rusya'nın Türkistan üzerindeki kontrolünü pekiştireceğini savunuyordu.¹⁶ 1908 ve 1909 yılları arasında Türkistan illerinde kapsamlı bir inceleme gerçekleştiren Senatör K. K. Palen, Yedisu Vilayeti içindeki idari birimlerin sistematik bir şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğini vurgulayan ayrıntılı bir rapor sundu. Bu rapor, bölgesel yönetim yapılarını yeniden şekillendirmeye yönelik daha geniş bir çabanın parçasıydı ve artan bürokratik karmaşıklık ile yükselen sosyo-ekonomik zorluklara karşılık olarak önerilmiştir. Palen'in önerileri, Çarlık idaresinin korunması gerekliliği ile sömürge yönetimi altındaki idari operasyonların verimliliğini artırma zorunluluğu arasındaki gerilimi açıkça yansıtmaktadır. Bu öneriler, sadece idari düzenlemeleri değil, aynı zamanda bölgenin etkili bir şekilde yönetilmesi için gerekli olan stratejik değişiklikleri de içermektedir¹⁷.

Senatör Palen, Yedisu Vilayeti ile genel olarak Türkistan bölgesi arasındaki temel farklılıkları vurgulayarak, *"etnografik ve ekonomik ayrımlar çarpıcı düzeydedir; bölgenin hâlâ Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı kalması ise idari verimliliği zedelemekte, alınan kararların uygulanmasında sistematik gecikmelere yol açmaktadır"* şeklinde görüş bildirmiştir. Palen ayrıca, *"Genel Vali'nin*

¹⁵ N. Ostroumov, K istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom kraye (Taşkent, 1899), 3.

¹⁶ Tsentralny gosudarstvennyy arhiv Respubliki Uzbekistana (TGA RU), F. 11, .Op. 12, D. 907, L. 10.

¹⁷ TGA RU, F. I-1, Op. 31, D. 598, L. 8.

yetki alanına giren bir bölgeye sürekli olarak memur gönderilmesiyle artan mali yük sürdürülebilir değildir; bu durum, kalem-i mahsusa, genel vali, vilayet askerî valileri ve diğer yüksek düzeydeki idari birimlerin işlevsel kapasitesini ciddi şekilde sarsmaktadır” diyerek idari yapının zayıfladığına işaret etmiştir. Palen’in eleştirilerine cevaben, Türkistan Genel Valiliği makamı tarafından resmi bir yanıt yayımlanmış; senatörün endişeleri öznel olarak değerlendirilmiş ve mevcut idari reformların yeterince kapsayıcı olduğu ileri sürülmüştür¹⁸. Çarlık idaresi, bölgesel yönetim sistemini genel olarak işlevsel ve sorunsuz olarak tasvir etmiş, ortaya çıkan aksaklıkları ise yerel memurların yetersiz niteliklerine bağlamıştır. Bu yaklaşım, özellikle Kırgız (Kazak) topraklarında yaşanan idari güçlüklerin, halkın göçebe yaşam tarzından kaynaklandığı yönündeki değerlendirmeye daha da pekiştirilmiştir. Yedisu ile Sır Derya Vilayetlerinin ise etnografik ve ekonomik bütünlükleri gerekçe gösterilerek tek bir idari yapı içerisinde ele alınması, merkezî bürokrasinin bölgesel çeşitliliğini göz ardı eden yaklaşımını yansıtmaktadır. Bu tür söylemler, Çarlık bürokrasisinin bölgesel yönetim sorunlarını derinlemesine reformlar yerine, denetimi artırmaya yönelik yüzeysel yapısal düzenlemelerle çözme eğilimini açıkça ortaya koymaktadır¹⁹.

Bölgeye ilişkin değerlendirmelerinin ardından Senatör Palen, Türkistan’daki yönetim modelinin temel unsurlarının korunmasını, ancak bu yapının yerel koşullara uyarlanarak imparatorluğun genel idari sistemine daha uyumlu hale getirilmesini önermiştir. Öngördüğü reformlar, vergi politikaları, yargı kurumları ve eğitim sistemini kapsamakta olup, tüm bu alanların yeni hazırlanan “*Türkistan Nizamnâmesi*” çerçevesinde yeniden yapılandırılmasını hedeflemekteydi²⁰. Ancak Palen, söz konusu politikaların geniş Rus idarî ilkelere uygun biçimde tasarlandığını, fakat zamanla işlevini yitirdiğini ve geçerli bir hukuki dayanak olmaktan çıktığını eleştirel bir dille belirtmiştir. Mevcut düzenlemelerin yalnızca yeni kurallarla ikame edilmesinin kayda değer bir ilerleme sağlamayacağını savunmuş, bunun yerine Türkistan’da kapsamlı ve yeknesak bir şekilde imparatorluk hukuk normlarının uygulanmasının gerekliliğini vurgulamıştır²¹.

1912 yılının Haziran ayında Türkistan’daki yönetim yapısının kapsamlı bir şekilde yeniden değerlendirilmesinden sonra Harbiye Nazırı V. A. Suhomlinov, köklü bir idari yeniden yapılanmanın zorunluluğuna dikkat çeken bir rapor sunmuştur²². Bölgedeki ekonomik dinamiklerin değişmekte olduğunu gözlemleyen Albay İ. Avrov ise mevcut idari yapının bu dönüşümlere cevap veremeyecek ölçüde yetersiz kaldığını belirterek, acil yapısal reformların gerekliliğini vurgulamıştır. Avrov’un önerileri arasında idari personel sayısının artırılması ve yerel yönetim mekanizmalarındaki yapısal aksaklıkların giderilmesi

¹⁸ TGA RU, F. I-1, Op. 31, D. 598, L. 18.

¹⁹ TGA RU, F. I-1, Op. 31, D. 623, LL. 19-21.

²⁰ TGA RU, F. I-1, Op. 12, D. 1674, L. 10.

²¹ TGA RU, F. I-1, Op. 12, D. 1674, LL. 16-19.

²² TGA RU, F. I-1, Op. 12, D. 1674, LL. 20-31.

yer almıştır. Ayrıca eğitim sistemine ilişkin olarak, tercüman yetiştirmek üzere özel kurumların kurulması ve devlet okulları ile ortaöğretim kurumlarında zorunlu dil derslerinin müfredata dâhil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu düzenlemeler, yerel halkın Çarlık Rusyası'nın toplumsal ve siyasal düzenine entegre edilmesini amaçlamış; kültürel ve dilsel politikalar aracılığıyla Rus idaresinin üstünlüğünün pekiştirilmesini hedeflemiştir²³.

Bu politikaların eleştirel analizi, Çarlık yönetimi ile bölgesel idari yapılar arasında temel bir çelişkiyi ortaya koymaktadır. Çarlık merkezi, Türkistan'dan asgari maliyetle azami ekonomik çıkar sağlamayı hedeflerken, yerel yetkililer mevcut koşullar altında bu amacın gerçekleşmesinin mümkün olmadığını fark etmişlerdir. Rus işgal idaresinin bölgenin uzun vadeli sosyo-ekonomik dönüşümüne yatırım yapmaktan kaçınması, bu yönetim modelinin temel zaafılarını gözler önüne sermektedir. Çarlık idaresinin önceliği, yerel kalkınmadan ziyade toprak bütünlüğünü ve merkezi kontrolü sürdürmek olmuştur.

20. yüzyılın başlarına gelindiğinde Çarlık idaresi, Anadolu Türklerinin Türkistan'a göçünü kısıtlamaya başlamış ve bu demografik değişimlerin yaratabileceği siyasî sonuçlardan endişe duymuştur. Arşiv belgeleri, 1901-1910 yılları arasında bölgeye yaklaşık 708.000 Türk ve İranlı'nın göç ettiğini, 1911-1915 arasında ise bu sayıya 543.000 kişinin daha eklendiğini göstermektedir. Çarlık istihbarat raporlarına göre, bölgedeki yerel yetkililer bu kitlesel göçü istikrarsızlaştırıcı bir unsur olarak değerlendirmiş; özellikle Türk göçmenlerin, Ceditçiler ile ilişkilendirilen Türkçü ideolojilerin ve devrimci milliyetçi hareketlerin taşıyıcısı olduklarından endişe etmişlerdir²⁴.

Devrim öncesi Rus tarih yazımında, sömürge yönetimine dair farklı ve kimi zaman çelişkili yaklaşımlar dikkat çekmektedir. Arşiv belgeleri özellikle "*Türk Ajanlarının*" bölgesel isyanlardaki rollerine odaklanmakta ve bu müdahaleleri sömürge karşıtı hareketlerin kışkırtıcısı olarak değerlendirmektedir. Nitekim Orenburg Bölge Arşivi'nde yer alan belgeler, 1870 yılında Mangışlak'ta Rus kuvvetlerine karşı ayaklanan Kazak'ların Küçük Cüz mensupları olan Aday boyu isyanında "*Türk Ajanlarının*" etkili olduğunu göstermektedir²⁵. Bu isyan, Çarlık yönetiminin bölgedeki sömürgeci politikalarına karşı gelişen daha geniş kapsamlı direniş dinamiklerinin bir parçası olarak değerlendirilmiştir. 1880'li yıllara ait istihbarat raporları, "*Türk Ajanlarının*" yönlendirdiği iddia edilen huzursuzlukların bölgede giderek yaygınlaştığını ortaya koymaktadır. 1883 yılında Fergana'daki Hoca-Kalyan türbesi yakınlarında ortaya çıkan ve kendini işan olarak tanıtan bir şahsın, Rus yönetimine karşı cihad çağrısı yaptığı ve Osmanlı sultanını Müslüman dünyanın meşru lideri olarak yücelttiği bildirilmiştir. Fergana Askeri Valisi Tümgeneral V. Medinski'ye sunulan raporlar, bu tür faaliyetleri doğrudan sömürge düzenine yönelik tehdit olarak

²³ L. İ. Reisner i N. A. Simoniya, Evolyutsiya vostochnıh obşestv: sintez traditsionnogo i sovremennogo (Moskva: Nauka, 1984), 148.

²⁴ İ. L. Alekseyev, "N. P. Ostroumov. O problemah upravleniya musulmanskim naseleniem Turkestanskogo kraya," Sbornik Russkogo İstoričeskogo Obşestva 5, no. 153 (2002): 93.

²⁵ TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 598, LL. 4-3.

tanımlamış ve Çarlık Rusyası'nın güvenliğine karşı organize bir ideolojik meydan okuma olarak değerlendirmiştir²⁶.

Çarlık hükümetinin stratejik hedefleri ile Türkistan'daki bölgesel idari gerçeklikler arasındaki uyumsuzluk, Rus işgal politikasının temel işlevsizliklerini gözler önüne sermektedir. Her ne kadar toprak genişlemesi sağlanmış olsa da, bölgenin kültürel ve ekonomik açıdan anlamlı bir şekilde entegre edilmesi mümkün olmamıştır. Türk ve İranlı vatandaşların bölgeye yoğun şekilde yerleşmesi, Rus idaresinin kontrolünü daha da zorlaştırmış; bu demografik değişim, merkez tarafından potansiyel siyasal huzursuzluğun başlıca kaynağı olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, Türkistan'ın yönetimi, Çarlık Rusyası'nın genişlemesi arzuları ile sömürgeci idarenin pratik sınırlılıkları arasında sürekli bir gerilim içerisinde kalmıştır. Çarlık Rusyası'nın toplumsal çeşitliliğe yönelik yapısal uyum sağlayamaması hem bölgesel istikrarı hem de merkezi yönetimin meşruiyetini zedelemiştir. Bu durum, Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki hâkimiyetinin yalnızca askerî ve idari araçlarla sürdürülebilir olduğu yönündeki algıyı pekiştirmiştir.

Çarlık Yönetiminin Osmanlı Kaygısı ve Yerel Direnç

Osmanlı tebaasının Çarlık Rusyası'ndaki tesirine dair endişeler, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren idarenin istihbarat politikalarının şekillenmesinde belirleyici olmuştur. Türkçülük ve İslamcılık ideolojilerinin Osmanlı topraklarında yayılmakta olduğuna dair raporlar, bu düşünce akımlarının Rusya'daki Müslüman topluluklar arasında da etkili olabileceği yönündeki kaygıları artırmıştır. Bu doğrultuda, İçişleri Bakanlığı Müslüman bölgelerdeki istihbarat faaliyetlerini yoğunlaştırmış ve sömürge karşıtı propaganda ile bağlantılı kişi ve yapıları tespit etme görevini üstlenmiştir. Bu çabaların bir örneği, 1870 yılında Batı Sibirya valisinin, daha önce Harkov'a sürgün edilen Hacı Ahmed Efendi'nin bölgeye gelişi hakkında uyarılmasıdır; sonrasında kendisinin Tümen'e sevk edilmesi emredilmiştir. Benzer bir olay 1876 yılında Akmola bölgesinde yaşanmış; Osmanlı tebaasından bir şahıs tutuklanarak pasaportuna ve belgelerine el konulmuştur. Söz konusu şahıs, belgelerinin iadesini ve serbest dolaşım hakkını talep etmişse de, yetkililer onun Odessa'ya gönderilmesine ve ardından Rus topraklarından sınır dışı edilmesine karar vermiştir. Ancak bu kişinin taşıdığı belgelerin içeriğine dair herhangi bir kayıt bulunamaması, Rus makamlarının süreci gizlilik içinde yürütmeyi ve olası bilgi sızıntılarını engellemeyi amaçladığını göstermektedir. Bu tür uygulamalar, Çarlık yönetiminin Osmanlı kaynaklı ideolojik etkileri bastırmaya yönelik önleyici güvenlik stratejilerinin bir parçası olarak değerlendirilmelidir²⁷.

Çarlık Rusyası terkindeki Türk-Müslüman topluluklarının durumu, özellikle Sultan II. Abdülhamid Dönemi'nde (1876-1909) Osmanlı için büyük bir endişe kaynağı olmuştur. Osmanlı'nın küresel ölçekteki Müslümanlara destek verme stratejisi, kısmen Çarlık Rusyası'nda da uygulanmış ve bu kap-

²⁶ TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 598, L. 12.

²⁷ Tsentralny gosudarstvennyy arhiv Orenburga (TGAO), F. 3, Op. 8, D. 13353, LL. 2-8.

samda Müslümanların vaziyeti yakından izlenmiştir. Çarlık jandarmasının raporları, St. Petersburg'daki camilere yapılan Osmanlı ziyaretlerinin, yerel idareciler için istihbarat toplamak amacı taşıdığını belirtmiştir. Türkistan'da ise Anadolu kökenli Türklerin faaliyetleri, Rus yetkililerinin onları sınır dışı etme kararı almalarına yol açmıştır. 1872 yılında İstanbul'dan gelen bir Türk vatandaşı, Kazaklar arasında dinî faaliyetlerde bulunması ve tıp pratiği yapması sebebiyle rapor edilmiştir²⁸. Bu kişinin, Tobolsk Valisi tarafından verilmiş bir pasaporta sahip olduğu ve Kazaklar arasında dinî duyarlılığın azalmasına karşı duyulan endişe, yerel otoriteleri bu tür etkilerin yayılmasına karşı çıkmaya yöneltmiştir. Bahsedilen Türk vatandaşının pasaportu, Akmola askerî valisine gönderilmiş ve bu kişinin sınır dışı edilmesi tavsiye edilmiştir. Tavsiye, genel vali ve İçişleri Bakanlığı tarafından desteklenmiş ve bu kişi, yasaklılar listesine dâhil edilmiştir. Bu hadise, Osmanlı'nın Türk-Müslüman topluluklarına yönelik etkisinin Rus yönetimi tarafından nasıl tehdit olarak algılandığını ve yerel otoritelerin bu tür ideolojik etkileri engellemeye yönelik önlemleri nasıl artırdığını göstermektedir²⁹.

19. yüzyılın sonlarına doğru, Rus topraklarına gelen yabancı uyruklular genellikle ziyaretlerini kişisel meseleler olarak sunmuş ve geçici ikamet statüsüne alınmışlardır. Örneğin ailesiyle birlikte Taşkent'ten gelen bir din adamı, Kazaklar arasına katılma talebinde bulunmuş ve ailesi ile mesleği hakkında belgeyi sunmuştur. Yerli idare, bu din adamının devlet nazarındaki "güvenilirliğini" teminat altına almasını kabul etmiştir. Ayrıca Türkistanlı aydınlar; Ufa, Taşkent, Semerkand, Buhara ve İstanbul gibi önde gelen Müslüman merkezlerinde eğitim alarak, Kazak sosyal ve kültürel yaşamında önemli bir rol oynamışlar; özellikle İslam ve dinî eğitim alanında etkin olmuşlardır. Bu Türk-Müslüman aydınlar, Çarlık Rusyası toprakları dışında eğitim alarak, Kazak bozkırlarında İslam bilgisi ve uygulamalarını yaymada etkili olmuşlardır. Buna karşılık Rus idaresi, İslam dünyasıyla ilişkileri güçlendirmek amacıyla genç Türk-Müslümanları Osmanlı İmparatorluğu'na göndermeye başlamışlardır. Bu öğrenciler, geri döndüklerinde genellikle hem kamusal hem de dinî alanda önemli roller üstlenmişlerdir. Bunlardan biri de 1893 yılında Müslümanlığı ve eğitimini pekiştirme çabalarından dolayı Osmanlı İmparatorluğu Nişanı alan M. Sultanov'dur. Bu gelişmeler, Rus yönetiminin bölgedeki İslam'ın yayılmasına karşı stratejik bir yaklaşım benimsemesinin göstergesidir³⁰.

19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında Çarlık Rusyası'nın Harbiye Bakanlığı, Türk-Müslüman halkların oluşturduğu siyasî ve dinî tehditler nedeniyle Kafkasya ve Türkistan üzerindeki denetimini önemli ölçüde artırmıştır. Çarlık yönetimi, özellikle Türkistan'daki Türk-Müslüman topluluklarının Rus toprakları dışındaki dinî gruplarla bağlantılarını ve Türk halklarının birleş-

²⁸ TGAO, F. 3, Op. 8, D. 13353, II. 2-8.

²⁹ V. M. Kabuzan, Emigratsiya i reemigratsiya v Rossii v XVIII – načale XX veka (Moskva: Nauka, 1998), 350.

³⁰ TGAO, F. 3, Op. 6, D. 9679, LL. 21-27.

mesini savunan ideolojilerin yayılmasını endişeyle izlemiştir³¹. Dışişleri Bakanlığı da “Müslüman meselesini” yakından takip ederek, Türk-Müslüman halklarının hac faaliyetlerini ve Orta Doğu ile Anadolu’daki dinî merkezlerle olan bağlarını düzenlemeye yönelik adımlar atmıştır. 19. yüzyılın sonlarından itibaren özellikle hac konusunda, Çarlık Rusyası’ndan yapılan seyahatlere kısıtlamalar getirilmiş ve bu yolculuklar yerel idare ve sınır görevlileri tarafından sıkı bir şekilde denetlenmiştir³². Çarlık hükümeti, Türk-Müslüman halkların yurt dışına, özellikle hac vazifesini kısıtlayarak, Rus topraklarındaki bu toplulukların Osmanlı İmparatorluğu’ndaki dinî kurumlarla olan etkileşimlerini engellemeyi amaçlamıştır. Bu strateji, dinî ve ideolojik bağların güçlenmesini önlemeyi, böylece Türk-Müslüman topluluklarının Osmanlı İmparatorluğu ile birleşme ve Rus yönetimine karşı birleştirici bir güç oluşturma potansiyelini sınırlamayı hedeflemiştir³³.

1880’lerden itibaren Rus yetkilileri, medreseler ve okullar gibi eğitim kurumlarının faaliyetlerini sınırlamayı ve hac görevini ifa etmek fırsatlarını kısıtlamayı amaçlayan düzenleyici önlemler getirmiştir. Hac üzerindeki kontrol, iç istikrarı koruma ve Türk-Müslümanlar arasında siyasi birleşmeyi engelleme amacı güden önemli bir devlet politikası haline gelmiştir. 1903 yılında, hacılara pasaport verilmesi sürecini düzenleyen bir kararname yayımlanmış ve hacıların İçişleri Bakanlığı tarafından onaylanan bir şablona uygun özel pasaportlar almaları zorunlu kılınmıştır³⁴. Çarlık yönetimi, 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında hac yolculuğunu engelleyerek, dinî ve siyasi dengeleri kontrol altında tutma aracı olarak kullanmıştır. Yerli Rus idaresi, hacıların belirli limanlardan dönüş yapmalarını sağlamakla yükümlü tutulmuş, bu da devletin Türk-Müslümanların hareketlerini ve güzergahlarını sıkı bir şekilde denetleme amacını yansıtmaktadır. Bu limanlarda hacılar zorunlu sağlık kontrollerine tabi tutulmuş ve sonuçlar pasaportlarına kaydedilmiştir ki bu da devlet müdahalesinin vatandaşların özel yaşamlarına ne kadar derinlemesine girdiğini göstermektedir³⁵. Valiler, hacıların sağlık durumlarını izlemekle sorumlu tutulmuş ve bu durum, devletin düzenlemelerine uyumu sağlamadaki rollerini pekiştirmiştir. Bu önlemler Çarlık Rusyası’nda yaşayan Türk-Müslümanların yanı sıra yabancı uyruklulara da uygulanmış, hükümetin iç ve dış Türk-Müslüman hareketlerini denetleme isteğini vurgulamıştır. Arşivlerde, hacılara verilen ret yanıtlarına dair birçok belge bulunmakta olup, bu hareket özgürlüğünü sınırlamaya ve dinî uygulamaları etkilemeye yönelik

³¹ *Svod učeřdeniy i ustavov upravleniya duhovnih del inostrannih ispovedaniy..., Svod zakonov Rossiyskoy imperii, t. 11, xiv. 1* (St. Petersburg, 1900), 1–146.

³² K. Y. Bendrikov, *Očerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865–1924)* (Moskva: Izd. APN RSFSR, 1960), 512.

³³ İ. V. Volkov, “Vlacr i musulmanskaya škola v Russkom Turkestane (1867–1881),” *Vlast* 25, no. 1 (2017): 148–55.

³⁴ B. Babajanov, “Hujra,” *İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii. Entsiklopedičeskiy slovar’*, vol. 1 (Moskva: Vostočnaya literatura, 2006), 428–29..

³⁵ Z. Y. Halilova, “İstoriya reformirovaniya musulmanskogo obrazovaniya v imperskom Turkestane: problemı pedagogiki i podgotovki natsionalnih učebnikov,” *Minbar. Islamic Studies* 3, no. 15 (2022): 653–70.

idari önlemlerin sertliğini gözler önüne sermektedir. Bu düzenlemelere aykırı hareket edenler, hacılar, yurtdışında eğitim gören öğrenciler ve diğerleri, yerli Rus idaresi takdirine bağlı olarak ceza ve zorunlu sağlık önlemleriyle karşı karşıya kalmışlardır³⁶.

Çarlık yönetiminin sıkı denetim çabalarına rağmen, hac yolculuklarının tamamen durdurulması mümkün olmamıştır. İstihbarat raporlarına göre 1898 yılında 1.795 Türk-Müslüman hacı, çoğunlukla Türkistan Valisi'nin yönetimindeki bölgelerden, özellikle de sosyal olarak kararsız olan Sır Der-ya, Yedisu, Semerkand ve Fergana gibi vilayetlerden Mekke'ye haca gitmişlerdir. Rus yönetimi, hac yolculuklarının Osmanlı İmparatorluğu'na finansal transferlere yol açtığı, bunun da askerî faaliyetleri destekleyebileceği ve Türk-Müslümanlar arasında birleşme tehlikesi oluşturabileceği endişesini taşımaktadır. Ayrıca, hacılara yönelik Arap göçebeleri ve Afgan sınırları dahilindeki bazı gruplar tarafından yapılan saldırılar, Rus idaresinin endişelerini artırmıştır. Bu dönemde Osmanlı basını, hacılarla ilgili Rus politikasını eleştirerek, Türk-Müslümanların Çarlık Rusyası topraklarında ayrımcı tedbirler ve zor şartlar altındaki durumlarını vurgulamış, bu da iki devlet arasındaki ilişkileri daha da gerginleştirmiştir³⁷. Kısıtlamaların getirilmesine rağmen Rus yetkilileri, Türk-Müslüman hac sistemini tam anlamıyla kontrol altına almayı başaramamıştır. İletişim sorunları ile hacı hareketlerinin organizasyonu, önemli sosyal ve idari zorluklara yol açarak büyük bir sorun teşkil etmiştir. Düşünülmeden uygulamaya konulan bu politika, sayısız şikayete yol açmış aynı zamanda masum vatandaşların haksız yere baskı altına alınmasına ve tutuklanmasına neden olarak, politikanın tutarsızlığını ve etkisizliğini de gözler önüne sermiştir.

19. yüzyılın sonlarına gelindiğinde, özellikle Türk halkları arasında hac organizasyonu ve düzenlenmesi süreci, Çarlık Rusyası'nın dış politika çıkarları açısından önemli bir mesele haline gelmiştir. Bu konu, Dışişleri Bakanlığı ve İstanbul'daki elçilik ile Cidde'deki konsolosluk gibi önemli diplomatik misyonlar tarafından yakından izlenmiştir. Ayrıca merkezi idarenin hac meselelerine olan ilgisi, Kafkasya ve Türkistan'daki Müslüman topraklarının işgali gibi tarihi gerçekler ışığında artmıştır³⁸. Çarlık Rusyası, hac yolculuğunu sadece dinî bir olgu olarak değil, aynı zamanda komşu devletlerle bağları güçlendirme potansiyeli taşıyan bir araç olarak görmüştür. Bu anlayış, hacıların bürokratik düzenlemelerinin artırılmasına ve tüm düzeylerde daha sıkı bir denetim uygulanmasına yol açmıştır.

Alınan önlemlere, pasaport kontrollerinin sıkılaştırılmasına ve idari engellerin kurulmasına rağmen, Rus yetkililer hacı sayısını tam olarak sınırlayabilmiş değildi. İstihbarat raporlarına göre, 1898 yılında Türkistan Valiliği'ne bağlı bölgelerden yaklaşık iki bin Türk-Müslüman'ın Mekke'ye hacca gittiği

³⁶ P. P. Litvinov, Gosudarstvo i islam v Russkom Turkestane, 1865–1917 (Yelets: EGPI, 1998).

³⁷ A. A. Alov i N. G. Vladimirov, İslam v Rossii (Moskva: Institut Naslediya, 1996), 122.

³⁸ Y. A. Teryukova, "Deyatelnost Departamenta duhovnih del inostrannih ispovedaniy Ministerstva vnutrennih del Rossiyskoy imperii v XIX – načale XX vv.," Religiovedenie, no. 3

bildirilmiştir. Bu durum, Çarlık Rusyası'nın iç istikrarı açısından bir tehdit olarak görülüyordu. Yetkililer, Osmanlı İmparatorluğu'na olası mali transferler ve Türk-Müslümanlar arasında siyasî birleşme riski konusunda endişeleniyordu; bu da mevcut iç gerilimleri artırıyordu. Yerel grupların hacılara yönelik saldırıları ve Osmanlı basınında Rusya'ya yönelik artan eleştiriler, bu korkuları daha da güçlendirerek iki devlet arasındaki ilişkilerin daha da kötüleşmesine neden olmuştur³⁹.

Türk-Müslüman toplulukları arasında hac konusu, özellikle Tercüman gazetesinde sıkça ele alınmış ve bu konuda çeşitli analitik ve bilgilendirici yazılar yayımlanmıştır. Örneğin 26 Temmuz 1905 tarihli sayısında, 1904 yılında Sır Derya Vilayetinden toplam 385 kişinin vazifesini gerçekleştirmek üzere yola çıktığı, bunların 144'ünün Taşkent'ten olduğu bildirilmiştir⁴⁰. Araştırmacı V. İ. Masalskiy, hacıların büyük bir kısmının Türkistan'dan gelen Müslüman ve Türk gruplarına ait temsilciler olduğunu belirtmiştir. Rus tarihçi R. G. Landa, her yıl yaklaşık 9.000 ile 10.000 Türk-Müslüman'ın Mekke ve Medine'ye hacca gittiği ve bunların üçte birinin Fergana Vadisi'nden olduğunu gözlemlemiştir⁴¹. Bu istatistikler, General G. A. Arendarenko'nun raporlarıyla da desteklenmiş ve haccın kapsamını vurgulamıştır. 1910 yılında Türkistan'ın eski sakinlerinden M. Maşanov, her yıl yaklaşık 20.000 ile 25.000 Türk-Müslüman'ın Çarlık Rusyası'ndan hacca gittiğini, bunun büyük bir kısmının Türkistan'dan olduğunu belgelerle ifade etmiştir. Sovyet tarihçisi T. S. Saidbayev de bu görüşü destekleyerek, devrim öncesi yıllarda Rusya'dan her yıl yaklaşık 20.000 Türk-Müslüman'ın Mekke'ye gittiğini ve bunların çoğunun Türkistan bölgesinden olduğunu belirtmiştir⁴². Bu istatistikler, hacca giden Türk-Müslüman toplulukları arasında dinî ve sosyal evrimde, ulusal kimliğin şekillenmesinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Ayrıca 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun din adamlarının Türkistan'daki dinî ve etnik kimliklerin güçlenmesindeki önemli etkisi de dikkat çekicidir. Bu din adamlarının, İslam birliği ve Türk dayanışması ilkelelerini aktif bir şekilde teşvik ederek, bölgedeki siyasi ve kültürel gelişmelere önemli katkılarda bulunmuşlardır.

1899 yılında Türkistan Askerî Bölgesi'nde iki kolordu teşkil edilmiş ve bu birliklerin istihbarat birimleri, özellikle Osmanlı tebaasından gelen ajanların tespitine odaklanmıştır. 1903 yılında, bölge karargâhında 6. Karşı İstihbarat Şubesi kurulmuş, bu birim hem Osmanlı hem de diğer yabancı unsurlara ait casusluk faaliyetlerini izlemekle görevlendirilmiştir. 1907 yılına gelindiğinde ise, bölgedeki güvenlik kurumları karşı istihbarat alanında daha sistematik ve etkin operasyonlar yürütmeye başlamıştır. Bu gelişmeler, Çarlık yöneti-

³⁹ TGAO, F. 3, Op. 3, D. 4291, LL. 56-76.

⁴⁰ Z. Abdıraşidov, Annotirovannaya bibliografiya turkestanskikh materialov v gazete "Tarcuman" (1883-1917) (Tokyo: TIAS, University of Tokyo, 2011), 155.

⁴¹ R. G. Landa, İslam v istorii Rossii (Moskva: "Vostochnaya literatura" RAN, 1995), 139.

⁴² T. S. Saidbayev, İslam i obşestvo. Opit istoriko-sotsiologičeskogo issledovaniya (Moskva, 1978), 107.

minin Türkistan'daki siyasî güvenlik algısını ve Türk dünyasıyla bağlantılı aktörlere yönelik artan endişelerini yansıtmaktadır⁴³.

19. ve 20. yüzyılların dönümünde Çarlık Rusyası yönetimi, Türkistan'daki Türk halkları arasındaki iş birliğini yakından takip etmiş, ajan raporlarını arşivleyerek bu süreci sistematik biçimde izlemiştir. 20 Mart 1913 tarihinde İçişleri Bakanlığına bağlı Polis Dairesi Müdürü S. Beletskiy, taşra yönetimlerine Balkan Savaşı (I Dünya Savaşı) sırasında Osmanlı Devleti'nin askeri başarısızlıklarını ve Rusya'nın Slav halklarına verdiği desteği anlatan raporların yayılmasını talep etmiştir. Aynı dönemde Türkistan'daki Türk-Müslüman topluluklar arasında milli kurtuluş hareketlerinde artış gözlemlenmiş, Rusya'ya karşı siyasî bilinçlenme ve direniş eğilimleri güç kazanmıştır. Uygurlara yönelik dayanışma çağrıları, Rusya-Çin arasında olası bir savaş senaryosu bağlamında Pantürkist söylemleri canlandırmıştır. Bu çerçevede Anadolu'dan gelen bazı aktörler, Japonya ve Çin'i Rusya'ya karşı kışkırtma girişimlerinde bulunmuş, bölgedeki jeopolitik gerilimler Osmanlı-Rus ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Beletskiy'nin raporuna göre, Türkistanlı Türk-Müslümanlar arasında Osmanlı lehine yürütülen propaganda faaliyetleri, maddi yardım çağrıları ve bağışçı listelerinin Tüs gazetesi gibi yayın organlarında yayımlanması üzerine, Çarlık yönetimi bu tür faaliyetlerin önlenmesine yönelik sansür ve denetim tedbirlerinin sıkılaştırılması gerektiğini vurgulamıştır. Bu durum, dönemin siyasî durumunu Türk dünyasında gelişen dayanışma arayışlarının Rus idaresi tarafından potansiyel tehdit olarak değerlendirildiğini ortaya koymaktadır⁴⁴. 26 Temmuz 1913 tarihli bir raporda, Semerkand Askeri Valisi, Türkistan Genel Valisi A. V. Samsonov'u Osmanlı Devleti'nin Balkan Savaşı sırasındaki faaliyetlerinin, Türk-Müslüman topluluklar arasında yeniden yardım kampanyalarının organize edilmesine yol açtığı konusunda bilgilendirmiştir. Elde edilen istihbarata göre, bu yardım fonları Semerkandlı tüccar ve Birinci Devlet Duması eski milletvekili Taşpulat Abdi Halikov tarafından İstanbul'a götürülmüş ve burada Osmanlı makamlarına teslim edilmiştir. Bu olay, yalnızca bölgesel bir dayanışma örneği olmakla kalmayıp, aynı zamanda Türkistan'daki siyasî bilinçlenmenin ve Osmanlı-Türk kimliğiyle kurulan manevi bağların somut bir yansıması olarak değerlendirilmelidir. Yardım organizasyonlarının bu dönemdeki ulusötesi etkileşimlere dayalı gelişimi, Çarlık Rusyası'nın iç güvenlik politikaları bağlamında ciddi endişelere yol açmış ve Müslüman halklar üzerindeki denetim mekanizmalarının daha da sıkılaştırılmasına neden olmuştur⁴⁵.

İncelenen dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'na maddi destek sağlama amacıyla yürütülen bağış toplama faaliyetleri, Türkistan'daki Türk-Müslü-

⁴³ V. P. Litvinov, "Svyatyte mesta musulman Turkestana kak tsentri antirossiyskoy deyatelnosti Turetskoy agentury (vtoraya polovina XIX – načalo XX vv.)," Vestnik RUDN, seriya İstoriya Rossii, no. 2 (2016): 55-65.

⁴⁴ Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv Respubliki Kazahstana (TGA RK), F. 44, Op. 1, D. 15799, LL. 2-3.

⁴⁵ TGA RK, F. 44, Op. 1, D. 15799, LL. 10-13.

man topluluklar arasında yaygınlık kazanmış ve arşiv belgelerine göre oldukça etkili sonuçlar doğurmuştur. Bu tür girişimler, dönemin idari yazışmalarında geniş yer bulmuş, özellikle yerel yönetimlerin söz konusu faaliyetleri engellemekte yetersiz kaldığı çeşitli raporlarla tespit edilmiştir⁴⁶. 28 Şubat 1914 tarihli bir belgede, Semerkand bölgesi yetkilisi, 1913 Balkan Savaşı'ndaki Osmanlı yenilgisine rağmen, Türk ordusu lehine maddî desteğin kesilmediğini ve Osmanlı temsilcilerinin hâlen Türkistan Genel Valiliği'ne bağlı sahalarda etkin olduğunu bildirmiştir. Benzer şekilde 18 Ekim 1914'te Türkistan Askerî Bölge karargâhı, Fergana Askerî Valisi Tümgeneral A. İ. Gippiusik'e gönderdiği raporda, Osmanlı ajanı Hattip Ömer Koşabek'in yetkisini aşarak Türkçe konuşan Müslüman halktan Osmanlı ordusu için para topladığını belirtmiştir⁴⁷. Bu gelişmeler, dönemin Çarlık güvenlik organlarının gözünde yalnızca bir yardım hareketi değil, aynı zamanda potansiyel bir siyasî dayanışma ve ulusötesi etkileşim biçimi olarak değerlendirilmiştir⁴⁸.

1914 yılı Eylül ayının 19'unda, Çarlık Rusyası Genelkurmay'ının askeri istihbarat birimi, Türkistan Genel Valiliği'ne acil bir telgraf göndererek İran pasaportu taşıyan Osmanlı tebaasından kişilerin bölgeye giriş yaptığını bildirmiştir⁴⁹. Bu gelişme, dönemin jeopolitik riskleri ve Türkistan Türk-Müslümanları arasında yükselme eğilimindeki siyasî duyarlılık bağlamında, Rus yönetiminin Osmanlı etkisini sınırlamaya yönelik yeni tedbirler almasına neden olmuştur. Özellikle II. Meşrutiyet'in getirdiği siyasî dalgalanma ve ardından gelişen Türk milliyetçiliği, Türkistan'daki Türk-Müslüman topluluklar arasında politik uyanışa zemin hazırlamış, Osmanlı İmparatorluğu'nu modernleşme ve bağımsızlık modeli olarak gören bir söylemin gelişmesine yol açmıştır. Bu durum, Çarlık idaresinin sömürgeci istikrarına tehdit olarak algılanmış ve Rus idaresini, bölgedeki iç ve dış dinamikleri daha sıkı kontrol altına almaya sevk etmiştir⁵⁰.

1908 yılında Türkistan Genel Valisi'ne bağlı olarak kurulan özel bir komisyon, Türk-Müslüman nüfusla ilgili siyasî riskleri analiz etmek ve yönetmek amacıyla oluşturulmuştur. Komisyonun sunduğu raporlar, Türk-Müslüman halklara özgü idarî uygulamaların kaldırılması ve bu toplulukların Çarlık Rusyası'nın umumi hukukî sistemine dâhil edilmesi yönünde tavsiyelerde bulunmuştur. Bu öneriler, Osmanlı etkisini azaltma hedefiyle uyumlu bir stratejinin parçası olup, aynı zamanda bölgedeki siyasî özerkliği törpülemeyi amaçlamıştır. Bu çerçevede Taşkent'te kurulan Ortodoks misyonu, sadece dinî bir yapı olmanın ötesinde, Rus emperyal politikasının önemli bir aracı olarak konumlandırılmıştır. Misyonlar; iskân politikalarının uygulanması, Ortodoks

⁴⁶ Voenno-istoričeskiy arhiv Rossiyskoy Federatsii (VIA RF), F. 821, Op. 133, D. 470; Op. 15, D. 98; Op. 16, D. 15799; Op. 17, D. 20752; Op. 24, D. 94.

⁴⁷ TGA RU, F. 1, Op. 31, D. 979, LL. 29-35.

⁴⁸ TGA RK, F. 20, Op. 1, D. 2, LL. 13-17.

⁴⁹ TGA RK, F. 44, Op. 1, D. 16680, L. 2.

⁵⁰ T. V. Kotyukova, "Turetskiye emissary v Rossii. Dokumenty TsGA RUz. 1910–1914 gg.," İstoričeskiy arhiv 4 (2004).

kiliselerinin inşası ve Rus kimliğinin yaygınlaştırılmasına yönelik ideolojik faaliyetler yoluyla Türkistan'daki Rus etkisini tahkim etmeye hizmet etmiştir⁵¹.

I. Dünya Savaşı'na giden süreçte Çarlık Rusyası, Türkistan'daki Türk-Müslüman nüfusu potansiyel bir siyasi tehdit olarak görmeye başlamış ve bu çerçevede Panislamizm ve Türkçülük fikirlerinin yaygınlaşmasına karşı denetim mekanizmalarını önemli ölçüde sıkılaştırmıştır. Özellikle Osmanlı konsoloslukları aracılığıyla vize alarak seyahat eden Müslümanların hareketliliği, Rus yönetiminin dikkatini çekmiş ve pasaport verme süreçlerine yönelik özel kontroller tesis edilmiştir. Bu bağlamda, "*Türk Ajanları*" olarak nitelendirilen şahısların faaliyetleri ayrıntılı istihbarat takibi altına alınmış, bu durum Rus idaresinin Türkistan Türk-Müslümanları arasındaki artan siyasi uyanışından duyduğu endişeyi açıkça yansıtmaktadır⁵². 1909 yılında İstanbul'da kurulan ve Jön Türklerin İttihat ve Terakki Cemiyeti ile organik bağlara sahip olan "*Buhara İlim Cemiyeti*", yalnızca ilmi ve kültürel bir teşebbüs olarak değil, aynı zamanda Osmanlı modernleşmesinin ideolojik çerçevesinde şekillenen yeni bir siyasi-entellektüel ortamın ürünü olarak değerlendirilmelidir. Başlangıçta Türkistan tarih ve kültürüne yönelik bilimsel çalışmalarla sınırlı olan bu cemiyet, kısa sürede Panislamizm ve Türkçülük düşünce yapılarının yayılmasında etkili bir araca dönüşmüştür. Bu yönüyle cemiyet, Osmanlı coğrafyasında ve sınır ötesi Türk-Müslüman topluluklar arasında yeni bir siyasi bilinç inşa sürecinde aktif rol oynamıştır⁵³. Cemiyetin girişimleriyle Osmanlı makamları, Buhara ve Kaşgar gibi Türkistan şehirleriyle ilişkileri güçlendirme doğrultusunda somut adımlar atmıştır. Bu çerçevede, söz konusu bölgelerden genç Türk-Müslümanların İstanbul'a eğitim amacıyla gönderilmesi teşvik edilmiştir. Bu gençler, İstanbul'daki askerî okullara ve devlet kontrolündeki medreselere kaydedilmiş ve dinî eğitimin yanı sıra Osmanlı modernleşmesinin ideolojik yönleriyle de tanışma imkânı bulmuşlardır. 1910 yılına ait Rus diplomatik raporlarına göre, yaklaşık 100 öğrencinin İstanbul'a gönderildiği ve bunların eşit oranda Buhara ve Kaşgar'dan geldiği bildirilmiştir. Çarlık Rus idaresi açısından bu eğitim faaliyetleri, sadece ilmi bir aktarım değil; İslamcılık ve Türk-Müslüman dayanışması gibi doktrinlerin yayılması açısından da ciddi bir tehdit olarak algılanmış, bu durum Rusya'nın sömürgeci siyasal bütünlüğü açısından stratejik bir kırılma noktası olarak değerlendirilmiştir⁵⁴.

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Türkistan'daki Türk-Müslüman toplulukların siyasal faaliyetleri ve ulusal bilinçlenme süreçlerinin incelenmesi, bölgedeki ideolojik ve siyasal dönüşümün derinliğini ortaya koymaktır. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle Jön Türk hareketi aracılığıyla yürüttüğü eğitim politikaları çerçevesinde Türkistanlı gençlerin

⁵¹ Y. A. Lisenko, "Tatarskiy vopros v konfessionalnoy politike Rossiyskoy imperii v Kazahstane (konets XVIII – načalo XX v.)," *Izvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta* 4, no. 3 (2010): 146–52.

⁵² TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 598, L. 7.

⁵³ TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 601, LL. 2-3.

⁵⁴ TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 601, L. 5.

İstanbul'a yönlendirilmesi, pedagojik bir tercih değil, İslam birliği ve Türk dayanışması ideolojilerinin taşınmasına hizmet eden bir strateji olarak da değerlendirilmelidir. Bahsi geçen ideolojiler, hem Rus sömürge yönetimine karşı direnişin düşünsel temellerini oluşturmuş hem de Türkistan'daki toplumsal yapının modern siyasal formlar temelinde yeniden şekillenmesini teşvik etmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun bu ideolojik yayılım sürecindeki rolü, kültürel veya eğitimsel olmasının yanı sıra jeopolitik bir etki alanının yeniden tanımlanması bağlamında da ele alınmalıdır. Osmanlı tarafından desteklenen bu hareketler, Rus Çarlığı'nın Türkistan'daki üstünlüğünü tehdit eder nitelikte görülmüş ve bu nedenle çarlık idaresi, bölgedeki siyasal süreçleri sıkı gözetim altında tutma çabasına girişmiştir. Siyasi faaliyetlerin bastırılması, basın denetlenmesi, konsolosluklar aracılığıyla gelen kişilerin takibi gibi uygulamalar, Rusya'nın yalnızca ideolojik değil, aynı zamanda stratejik bir müdahale aracı olarak işgal politikasını sürdürdüğünü göstermektedir. Bu bağlamda Türkistan'da gelişen milli uyanış, işgalci tahakküm altında gelişen alternatif siyasal tahayyüllerin de habercisi olmuştur.

Söz konusu gelişmeler, sömürgeci yönetimin temel işleyiş mekanizmalarını çözümleme açısından dikkate değerdir. İslam birliği ve Türk millet dayanışması gibi kavramlar, dönemin siyasal bağlamında sınırlandırılmış görünse de, bölgedeki Müslüman halkların kimlik inşasında dönüştürücü bir etkiye sahip olmuştur. Bu ideolojik yönelimler, işgalci direnişin yanı sıra modern ulus fikrinin ve kolektif kültürel belleğin oluşumunda da belirleyici unsurlar olarak öne çıkmıştır. 20. yüzyılın başında Türkistan'ın siyasal evrimi bu bağlamda, çok katmanlı kültürel etkileşimler ve emperyal stratejilerle şekillenmiş özgün bir dönüşüm süreci olarak değerlendirilmelidir.

Sonuç

19. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında Türkistan'daki Türk-Müslüman toplulukların göç süreçleri ve siyasî birlik biçimleri üzerine yapılan araştırmalar, Çarlık Rusyası'nın bu bölgedeki sömürgeci yönetim stratejilerinin yalnızca idari ya da askeri değil, aynı zamanda ideolojik boyutlar taşıdığını göstermektedir. Bu dönemde, Osmanlı ile Çarlık Rusyası arasındaki jeopolitik rekabetin derinleşmesiyle birlikte, Panislamizm ve Türkçülük gibi uluslararası düşünsel akımlar, Türkistan'daki Müslüman halklar arasında milli bilinç inşasını hızlandırmıştır. Bu ideolojik akımlar, birer entelektüel söylem olarak kalmamış; bilakis hac ibadeti, medrese eğitim ağları, ticaret yolları ve diaspora faaliyetleri aracılığıyla somut toplumsal hareketlilik biçimlerine dönüşerek, bölgesel düzeyde kolektif kimliklerin yeniden tanımlanmasına katkıda bulunmuştur. Bu çerçevede, Osmanlı etkisinin dışsal bir faktör değil, aynı zamanda yerel aktörler tarafından içselleştirilmiş bir siyasî tahayyül alanı oluşturduğu söylenebilir.

Söz konusu dönüşümler karşısında Çarlık Rusyası, bölgedeki istikrarını muhafaza edebilmek amacıyla çok katmanlı bir kontrol rejimi inşa etmiştir. Bu rejim, göç ve eğitim pratiklerinin sınırlandırılmasından matbuata uygulanan sansüre, dinî kurumların denetim altına alınmasından İslamcı düşüncelerin taşıyıcısı addedilen seçkinlerin izlenmesine kadar uzanan geniş çaplı müdahaleleri içermektedir. 1908 yılında Türkistan Genel Valiliği nezdinde kurulan özel komisyonun tavsiyeleri doğrultusunda, Türk-Müslüman toplulukların özerk idari yapılarının kaldırılarak genel Rus mevzuatına tâbi kılması, bu politikanın hukuki ve kurumsal temelini teşkil etmiştir. Bununla birlikte, Osmanlı medreselerine gönderilen öğrencilerin yalnızca dinî bilgiyle değil, aynı zamanda İslam birliği ve Türk dünyası ortak kimliği gibi kavramlarla donatılmaları, Rusya açısından uzun vadeli bir ideolojik meydan okumaya dönüşmüştür. Dolayısıyla Türkistan'daki Türk-Müslümanların siyasal bilinçlenmesi süreci, yerel bir direniş olarak değil, modernleşme, sömürgecilik ve uluslararası ideolojik rekabetin iç içe geçtiği çok boyutlu bir tarihsel olgu olarak da değerlendirilmelidir.

Sömürgeci yönetime karşı direniş, silahlı ayaklanmaların yanı sıra ulusal bilincin pekişmesine katkıda bulunan entelektüel ve reformist hareketlerle de kendini göstermiştir. Bölgedeki geleneksel güç yapılarına, modernleşme ve Avrasya'daki jeopolitik dengelerin değişmesiyle birlikte artan baskılar karşısında, Türkistan'daki Türk-Müslüman topluluklar, birbirine zıt siyasal vizyonlar arasında bir mücadeleye girmiştir. Alternatif etki merkezlerinin yükselmesinden korkan Rus yönetimi, yerel elitleri Çarlık yönetim yapısına dâhil etmeye çalışırken, aynı zamanda dinî alan üzerinde sıkı denetimler uygulayarak özerk öz-organizasyon biçimlerini sınırlamıştır. Bu dönemde, bölgenin kültürel ve siyasal yapılarında derinleşen çatışmalar, yerel halkın kimlik arayışlarını ve bağımsızlık taleplerini şekillendirmiştir.

20. yüzyılın başlarındaki devrimci ayaklanmalar ve ardından Sovyet yönetimi altında yaşanan dönüşümler, bölgenin gelişim sürecinin yönünü köklü

bir şekilde değiştirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Çarlık Rusyası'ndaki İslamî eğitimi reforme etmeyi ve siyasal temsili güvence altına almayı amaçlayan ulusal hareketler, artık Marksist-Leninist ilkelere dayanan yeni bir ideolojik düzene uyum sağlama zorunluluğu ile karşı karşıya kalmıştır. Sovyetler'in sekülerleşme politikaları, kolektivizasyon çabaları ve dinî kurumların bastırılması, geleneksel yapıları ortadan kaldırmış ve kültürel sürekliliğin yanı sıra kimlik inşası süreçlerini derinden şekillendirmiştir. Bu dönüşümler, Türkistan'daki halkların toplumsal ve siyasal yapılarındaki önemli değişimleri tetiklemiş, bölgedeki ulusal ve kültürel dinamikleri yeniden inşa etmiştir.

Bu şekilde Çarlık Rusyası'nın Türkistan'daki baskıcı ve asimilasyon politikalarına dayanan stratejileri, bölgenin uzun vadede Çarlık düzenine entegrasyonunu sağlamada başarısız olmuştur. Aksine, Türk halklarının siyasal ve kültürel özerkliklerini sınırlama çabaları, direniş hareketlerini körüklemiş ve Sovyet döneminde millî inşası süreçlerinin temelini atmıştır. Bu gelişmeler, sömürge yönetiminin içsel çelişkilerini vurgulamakla kalmayıp, aynı zamanda bölgenin tarihsel evrimini şekillendirecek olan yeni öz kimlik görüşlerinin oluşmasında uluslararası güçlerin rolünü de gözler önüne sermektedir.

KAYNAKÇA

ARŞİV BELGELERİ

TGA RK (Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv Respubliki Kazahstan [Kazakistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi])

TGA RK, F. 44, Op. 1, D. 15799.
TGA RK, F. 44, Op. 1, D. 15799.
TGA RK, F. 20, Op. 1, D. 2.
TGA RK, F. 44, Op. 1, D. 16680.

TGA RU (Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv Respubliki Uzbekistan [Özbekistan Cumhuriyeti Merkezi Devlet Arşivi])

TGA RU, F. I-1, Op. 12, D. 907.
TGA RU, F. I-1, Op. 31, D. 598.
TGA RU, F. I-1, Op. 31, D. 598.
TGA RU, F. I-1, Op. 31, D. 623.
TGA RU, F. I-1, Op. 12, D. 1674.
TGA RU, F. I-1, Op. 12, D. 1674.
TGA RU, F. I-1, Op. 12, D. 1674.
TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 598.
TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 598.
TGA RU, F. 1, Op. 31, D. 979.
TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 598.
TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 601.
TGA RU, F. 1, Op. 22, D. 601.

TGAO (Tsentralniy gosudarstvenniy arhiv Orenburga [Orenburg Merkez Devlet Arşivi])

TGAO, F. 3, Op. 8, D. 13353.
TGAO, F. 3, Op. 3, D. 4291.
TGAO, F. 3, Op. 6, D. 9679.
TGAO, F. 3, Op. 3, D. 4291.

VIA RF (Voyenno istoričeskiy arhiv Rossiyskoy Federatsii [Rusya Federasyonu Askerî Tarih Arşivi])

VIA RF, F. 821, Op. 133, D. 470.
VIA RF, F. 821, Op. 15, D. 98.
VIA RF, F. 821, Op. 16, D. 15799.
VIA RF, F. 821, Op. 17, D. 20752.
VIA RF, F. 821, Op. 24, D. 94.

- Abaşin, S., D. Arapov, N. Bekmahanova, v. (Edt). *Tsentralnaya Aziya v sostave Rossiyskoy imperii*. Moskva: Novoe literaturnoe obozrenie, 2008.
- Abdiraşidov, Z. *Annotirovannaya bibliografiya turkestantskih materialov v gazete «Tarcuman» (1883-1917)*. Tokyo: TIAS: Department of Islamic Area Studies, Center for Evolving Humanities, Graduate School of Humanities and Sociology, the University of Tokyo, 2011.
- Abramov, S. L., *İslam v Tsentralnoy Azii i ego sotsialno-politicheskaya rol v usloviyah Rossiyskogo gospodstva*. Taşkent 1930.
- Alekseev, İ. L. i N. P. Ostroumov. "O problemah upravleniya musulmanskim naseleniyem Turkestantskogo kraya." *Sbornik Russkogo İstoricheskogo Obşestva* 5. no 153 (2002).
- Alov, A. A. i N.G. Vladimirov. *İslam v Rossii*. Moskva: Institut Naslediya, 1996.
- Arapov D. Y. *Sistema gosudarstvennogo regulirovaniya islama v Rossiyskoy imperii: Poslednyaya tret XVIII – načalo XX vv.: dissertatsiya ... doktora istoricheskikh nauk: 07.00.02*. Moskva, 2005.
- Babajanov, Bahtiyar. "Hujra." *İslam na territorii bivşey Rossiyskoy imperii: Entsiklopedicheskii slovar*, vol. 1, 428–29. Moskva: Vostochnaya literatura, 2006.
- Barthold, V. V. *İstoriya kulturnoy jizni Turkestana*. Leningrad, 1927.
- Bendrikov, K. Y. *Očerki po istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestane (1865–1924)*. Moskva: Izd. APN RSFSR, 1960.
- Frideriks, N. "Turkestan i yego reformı." *Vestnik Evropy*, no. 4 (1869).
- Kabuzan, V. M. *Emigratsiya i reemigratsiya v Rossii v XVIII – načale XX veka*. Moskva: Nauka, 1998.
- Kennedy, J. F. *İslamic Missionaries and the Russian Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2018.
- Halilova, Z. Y. "İstoriya reformirovaniya musulmanskogo obrazovaniya v imperskom Turkestane: problemi pedagogiki i podgotovki natsionalnih učebnikov." *Minbar. Islamic Studies* 3, no. 15 (2022): 653–70.
- Kotyukova, T. V. "Turetskie emissary v Rossii. Dokumentı TsGA RUz. 1910–1914 gg." *İstoricheskii arhiv*, no. 4 (2004).
- Landa, R. G. *İslam v istorii Rossii*. Moskva: Vostochnaya literatura RAN, 1995.
- Lansdeyl, Genri. "Russkaya Tsentralnaya Aziya." *Vostochnoye Obozreniye* 1885, no. 8, 16. *Turkestantskiy sbornik* (1887): 402.
- Levin, A. İ. *Turkestan v sisteme vneşney politiki Rossiyskoy imperii*. Kazan, 1911.
- Litvinov, P. P. *Gosudarstvo i islam v Russkom Turkestane, 1865–1917*. Yelets: EGPI, 1998.
- Litvinov, V. P. "«Svyatye mesta» musul'man Turkestana kak tsentry antirossiyskoy deyatel'nosti turetskoy agentury (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv.)." *Vestnik RUDN*, ser. Istoriya Rossii, no. 2 (2016): 55–65.
- Lisenko, Y. A. "Tatarskiy vopros v konfessionalnoy politike Rossiyskoy imperii v Kazahstane (konets XVIII – načalo XX v.)." *İzvestiya Altayskogo gosudarstvennogo universiteta* 4, no. 3 (2010): 146–52.
- Nalivkin, V. P. *Tuzemtsı ranşe i teper'*. Taşkent, 1913.

- Ostroumov, N. *K istorii narodnogo obrazovaniya v Turkestanskom kraye*. Taşkent, 1899.
- Potto, V. "O stepnih pohodah." *Voyennyy sbornik, Turkestanskiy sbornik*, no. 4–7 (1873): 1–128.
- Plaudens, J. F. "Cultural and Religious Exchanges in Colonial Turkestan." *Cambridge Historical Journal* (2019): 87–98.
- Reisner, L. I., i N. A. Simoniya. *Evolutsiya vostochnih obşestv: sintez traditsionnogo i sovremennogo*. Moskva: Nauka, 1984.
- Saidbayev, T. S. *İslam i obşestvo. Opit istoriko-sotsiologicheskogo issledovaniya*. Moskva, 1978.
- Teryukova, Y. A. "Deyatelnost' Departamenta duhovnih del inostrannih ispovedaniy Ministerstva vnutrennih del Rossiyskoy imperii v XIX – načale XX vv." *Religiovedenie*, no. 3 (2010): 43–49.
- Uçastiye N. İ. İlminskogo v dele inorodçeskogo obrazovaniya v Turkestanskom kraye. İn Soçineniya, ed. P. V. Znamenskiy, 84–103. Kazan: Tipo-litografiya İmperatorskogo Universiteta, 1900.
- Volkov, İ. V. "Vlast i musulmanskaya şkola v Russkom Turkestane (1867–1881)." *Vlast* 25, no. 1 (2017): 148–55.
- Svod uçrejdeniy i ustavov upravleniya duhovnih del inostrannih ispovedaniy...* İn *Svod zakonov Rossiyskoy imperii*, vol. 11, St. Peterburg, 1900.
- "Vse poddanneyşiy doklad Turkestanskogo general-gubernatora, generala ot infanterii Duhovskogo. İslam v Turkestane." Taşkent, 1899.

Extended Abstract

An Investigation into the Activities of “Turkish Agents” in Turkestan According to Tsarist Russia’s Reports

In the second half of the nineteenth century, the imperial policies of the Russian Empire in Central Asia entered a qualitatively new phase, marked by the intensified institutionalization of state authority and a tighter administrative grip over Muslim communities. At the heart of this transformation lay the region of Turkestan, where the reforms pursued were not only driven by ambitions of geopolitical expansion but also by a concerted effort to reshape the region’s cultural and religious landscape. Appointed by St. Petersburg, the governor-generals of Turkestan were tasked with constructing a new colonial order an administrative model designed to simultaneously neutralize potential centers of resistance and integrate the Islamic population into the legal and political framework of the empire.

Islamic institutions, recognized for their mobilizing potential and deep-rooted social legitimacy, attracted particular scrutiny, as they were perceived as possible loci of anti-colonial consolidation. Consequently, the religious sphere became the object of a sustained campaign of surveillance, restriction, and, in many cases, repression. Events such as the 1898 uprising in Andijan, led by Dukchi Ishan, proved pivotal. They exposed the fragility of the earlier paradigm of moderate coexistence and accelerated the transition to more authoritarian and intrusive forms of governance over the local population. Emerging administrative doctrines sought to radically redefine the role of sharia courts, Islamic education, and Sufi brotherhoods within the social fabric of the region.

This political and ideological reorientation of the colonial apparatus was accompanied by the production of foundational analytical texts authored by Russian officials and specialists engaged in the so-called “Muslim Question”. These writings functioned not only as normative and methodological tools for managing the region but also served to construct and propagate the imperial discourse of Islam’s “political unreliability” within the broader context of peripheral modernization. Central to this ideological project were graduates of the Kazan Theological Academy, who combined theoretical expertise with practical experience in missionary activity. Often occupying hybrid roles as educators, intelligence agents, and administrators, they were instrumental in assessing the political loyalty of local religious elites, thereby embedding ideological oversight into the institutional framework of colonial governance.

Archival documents, particularly those detailing cross-border activities of Muslims designated by imperial authorities as “agents of the Ottoman Empire,” are of special significance in this context. Their actions were frequently interpreted as subversive, aimed at politically mobilizing Turkic and Iranian Muslims under the banner of Pan-Islamism. These concerns prompted the

development of a complex apparatus of preventative measures, including the establishment of interdepartmental commissions tasked with analyzing the religious climate, countering the spread of "foreign" influences, and identifying communication networks between local populations and representatives of the broader Muslim world. One particularly illuminating episode is the 1912 case involving a suspected Ottoman-linked group in the village of Sozak. This incident offers rare insight into the surveillance mechanisms, interrogation procedures, and interpretive paradigms that dominated the imperial security apparatus.

The present study is grounded in an analysis of 158 intelligence-related documents preserved in the archives of Russia, Kazakhstan, and Uzbekistan. It seeks to uncover the characteristic dynamics of interaction between the colonial state and the religious-political networks of Central Asia on the eve of the First World War. Beyond reconstructing discrete episodes of confrontation between the empire and Islam, the study offers a critical reflection on the construction of the so-called "Islamic threat" as a central element of colonial imagination. In this regard, Islam is treated not merely as a religious system, but as a political and cultural construct that was subjected to systematic re-configuration in the interest of imperial stability.

This work contributes to the broader scholarship on Russian colonial policy in its Muslim peripheries by elucidating the mechanisms of ideological control, institutional coercion, and elite transformation. Special emphasis is placed on the transnational connections among Turkic peoples that persisted despite imperial barriers, as well as on the evolution of Islam's perception amid late imperial paranoia and mobilizational anxiety. The research demonstrates how Islamic presence, once tolerated as a form of local specificity, came to be reimagined as a potentially revolutionary force one that demanded immediate neutralization and constant surveillance.

